

ІРИНА ПОПОВА,

доктор філософських наук, професор кафедри соціології Одеського національного університету ім. І.Мечникова

Ще один універсальний закон бюрократії?

(Хабарництво як побічний продукт взаємодії влади і громадян)

*Уж если нет на свете новизны,
А есть лишь повторение былого,
И понапрасну мы страдать должны,
Давно рожденное рождая снова...*

В.Шекспир

Abstract

Analyzing both the monitoring survey data and historical materials, the author makes an assumption that under certain circumstances, the capitalism development, determines and realizes a general algorithm of the bureaucracy's behavior. This can be regarded as one of the universal laws of the bureaucracy's functioning.

“Я брав, утім, це не впливало на рішення, які я приймав”. Таку заяву зробив видатний англійський філософ-матеріаліст XVII століття, сучасник В.Шекспіра, Френсіс Бекон на порушеному проти нього судовому процесі. Ясна річ, судили його не за створення методології емпіричного природознавства і не за фундаментальний внесок у розроблення індуктивного методу. Френсіс Бекон, як відомо, був водночас і видатним державним діячем своєї доби — лорд-канцлером при королі Якові I. У порушеному проти Бекона процесі його звинуватили в хабарництві. Бекон визнав свою провину і виголосив своє епохальне визнання, що його наводить В.Віндельбанд у своїй “Історії філософії”, коли описує поведінку Бекона під час процесу [1, с. 106].

Аналізуючи дані міського моніторингу 2003 і 2004 років, ми виявили, що поведінка наших бюрократів також підпорядковується аналогічному правилу: *беруть*, а розв’язувати чи не розв’язувати проблему — це на власний

розсуд. Іншими словами, розв'язання питання не залежало від того, чи захочує бюрократ прохач. Однак так було й у XVII столітті! Звідси і виникло питання: а чи не є це якийсь універсальний закон бюрократії? Адже відомі такі закономірності її функціонування, як горезвісний “закон Паркінсона”. Чому б не визнати наявність ще одного, назовемо його умовно “**законом невідповідності результату отриманому заохоченню**”? Проте точніше його формулювання, напевно, з'явиться у результаті аналізу емпіричних даних. Дотримуючись принципу генералізації, одного із засадових принципів наукового дослідження, треба було охопити якнайбільше даних, зокрема дані загальноукраїнського моніторингу, який містив відповідні блоки запитань¹.

Джерелом даних із приводу проблеми, що нас цікавила, були відповіді на три запитання: “Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до зазначених організацій для розв'язання Ваших особистих проблем?”, “Де було надано допомогу у розв'язанні Вашої проблеми?” і “Чи доводилося Вам в останні 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовцям, від яких залежало розв'язання нагальних питань Вашого життя?”. І самі запитання, і перелік організацій, до яких могли звертатися люди, були в дещо зміненому вигляді запозичені із загальноукраїнського моніторингу 2002 року [2, с. 42–43]. Під час аналізу більшість перелічених організацій було об'єднано у змінну “офіційні інстанції” (міліція, прокуратура, адвокатури, суд, міськвиконком, депутат міської ради, райадміністрація, ДЕЗ). Із названого переліку останні чотири організації також було виокремлено в окрему змінну — “міська влада”².

¹ Аналіз даних і одеських моніторингів, і загальноукраїнського став можливим завдяки по-справжньому самовідданим зусиллям М.Кунявського (Одеський інформаційно-аналітичний соціологічний центр “Пульс”) зі здійснення перетворень і розподілів. Він обчислив дані репрезентативних опитувань дорослого населення м. Одеси 11–16 жовтня 2003 року ($N = 599$, похибка вибірки не перевищує $\pm 4,1\%$) і 15–19 жовтня 2004 року ($N = 605$, похибка вибірки не перевищує $\pm 3,2\%$). За деякими позиціями наведено також дані репрезентативного для дорослого населення м. Одеси опитування, проведеного у лютому 2006 року ($N = 634$, похибка вибірки не перевищує $\pm 4,7\%$). Дані щодо України розраховано за результатами моніторингового репрезентативного опитування дорослого населення України, здійснюваного Інститутом соціології НАН України від лютого 2002-го до березня 2002 року ($N = 1799$). Збирання інформації здійснене “SOCIS-GALLUP”. Дані люб'язно надані авторами програми.

² Добір організацій, включених у список, визначався тим, що нас цікавила взаємодія влади і громадян. “Міську владу” було виокремлено, оскільки замовником виступало Управління інформації Міськвиконкому, тож дані стосовно організацій місцевого самоврядування і безпосередньо підлеглих їм цікавили його передусім. Після першого опитування (яке охоплювало чимало аспектів життя міста і було проведене у 2003 році інформаційно-дослідницьким центром “Пульс” спільно з кафедрою соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету) мер міста Руслан Боделан скликав оперативну нараду, на яку було запрошено керівників різних міських підрозділів, а також представників міської прокуратури, міліції, ЗМІ, щоб ми доповіли про результати опитування. Щодо блоку “Взаємодія влади і громадян” з ініціативи міського прокурора було підготовлено окрему доповідь на нараді працівників міської прокуратури.

Отже, якою є ситуація щодо “заохочення” посадовців (у народі — “хабарів”). Вона виглядає не так уже й погано: 65% респондентів у 2004 році та 63% у 2003 обрали варіант “Не доводилося жодного разу”. І лише приблизно третина зазначили, що їм доводилося це робити або неодноразово, або раз чи двічі. Проте слід зважити, що до числа “тих, хто не давав”, потрапили й ті, хто не мав безпосереднього досвіду звернення до офіційних організацій у відповідні роки. Картина практично не змінюється, якщо визначити питому вагу осіб, “які заохочували”, серед тих, *хто звертався* до вищевказаних організацій. Цю *питому вагу* було прийнято за “показник заохочення”, або “коефіцієнт хабарництва” — *К.х.* Цей показник варіював між 32% (серед тих, хто звертався до представників міської влади у 2003 році) і 49% (серед тих, хто звертався до всіх “офіційних інстанцій” у 2004 році) (табл. 1).

Таблиця 1

Питома вага осіб, “які заохочували”, серед тих, хто звертався до офіційних інстанцій, зокрема до міської влади, %

Зверталися:	“Заохочували”?			
	Ні		Так	
	2003	2004	2003	2004
До офіційних інстанцій	64	51	36	49
До міської влади	68	53	32	47

Як бачимо, одесити у 2004 році дещо “подобішали” і більш щедро, ніж у 2003-му, заохочували офіційних осіб. Можливо, це пов’язане з тим, що 2003 року запитували про заохочення керівних осіб, а 2004-го — посадовців. Але, як свідчать наші дані, у 2004 році кількість звернень теж була більшою, ніж у 2003 і 2006 роках. Чи не тому, що це був рік, коли тривала виборча кампанія і була надія, що на звернення відгукнуться? І справді, тих, хто не звертався до зазначених організацій, бо не вірив, що буде потрібний результат, у 2004 році було менше, ніж у 2006-му, і значно менше, ніж у 2003 році.

А якою була ситуація стосовно “заохочення” за межами Одеси? Виявилося, що у 2002 році в Україні (загалом) і у великих містах (із населенням понад 500 тис. осіб) приблизно третина тих, хто звертався з метою розв’язання особистих проблем до офіційних інстанцій, “заохочували” чиновників. Трохи вищою була частка “тих, хто заохочував” (*К.х.*) на Півдні України (35% порівняно із 29% по Україні загалом). Як бачимо, у 2003 році *К.х.* в Одесі перебував на рівні регіонального.

Звернімося далі до даних у пошуках аргументів на користь універсального закону бюрократії. Судить самі. Виявилось, що *розподіли* тих, “хто заохочував”, і тих, “хто не заохочував”, серед усіх, хто звертався до офіційних інстанцій (зокрема й до міської влади) (табл. 1), практично дуже близькі до розподілу тих, “хто заохочував”, і тих, “хто не заохочував”, серед тих, кому у відповідних організаціях *допомогли* (табл. 2).

Як бачимо, *К.х.* для всіх, хто “звертався”, у 2003 році дорівнює 36% (офіційні організації) і 32% (міська влада), а для тих, кому допомогли, — 39% і 31%. У 2004 році цей показник набув значення відповідно 49% і 47% порівняно із 53% і 48% у тих, кому допомогли. Ці дані свідчать, що “заохочення” *практично не позначається на “чуйності” чиновників.*

Таблиця 2

Питома вага тих, “хто заохочував”, і тих, “хто не заохочував”, серед тих, хто отримав допомогу від усіх офіційних інстанцій, зокрема й від міської влади, %*

Допомогли:	“Заохочували”?			
	Ні		Так	
	2003	2004	2003	2004
В офіційних організаціях	61	47	39	53
Представники міської влади	69	52	31	48

* Різниця між частками тих, хто “заохочував”, і тих, хто “не заохочував”, серед тих, кому допомогли, у 2004 році була незначною при ймовірності похибки $\alpha \geq 0,05$.

Такий само висновок можна зробити, якщо порівняти частки тих, “хто заохочував” і “не заохочував”, серед тих, кому допомогли в різноманітних організаціях і кому не допомогли. Серед перших і других практично однаковою є кількість тих, “хто заохочував” і “не заохочував” (табл. 3 і 4).

Таблиця 3

Частки громадян, які отримали і не отримали допомоги в офіційних інстанціях, серед тих, “хто заохочував” і “не заохочував”, %

Допомогли?	“Заохочували”?			
	2003		2004	
	Ні	Так	Ні	Так
Ні	84	76	74	68
Так	16	24	26	32

Справді, різниця часток тих, “хто заохочував” і “не заохочував”, серед тих, кому в офіційних інстанціях допомогли і кому не допомогли, незначима (при $\alpha \geq 0,05$). Виходить, “заохочуй” — “не заохочуй” — результат практично той самий. При цьому найбільшою мірою цю незалежність ефективності від “заохочення” демонструє “міська влада”: “Коефіцієнти хабарництва” і 2003-го, і 2004 року як у тих, кому допомогли, так і в тих, хто залишився без допомоги, виявилися ідентичними (табл. 4). До речі, ці відсотки становлять інтерес самі по собі. Вдумайтесь: ефективність “заохочення” змінюється в діапазоні від $1/5$ до $1/10$! Тобто з-поміж загалу тих, хто заохочував, переважна більшість допомоги не отримує!

Таблиця 4

Частки громадян, які отримали і не отримали допомоги від представників міської влади, серед тих, “хто заохочував” і “не заохочував”, %

Отримали допомогу?	“Заохочували”?			
	2003		2004	
	Ні	Так	Ні	Так
Ні	89	88	78	77
Так	11	12	22	23

Дані щодо України загалом свідчать, що цей діапазон змінюється, але ніде показник ефективності хабарництва не перевищує $1/4$. Незначимою, як правило, є й різниця часток тих, хто отримав допомогу, з-поміж тих, хто “заохочував” і “не заохочував”. Наприклад, у великих містах України ця різниця становить 5% (26% порівняно із 21% при $\alpha = 0,05$) стосовно офіційних організацій і 2% (25% порівняно із 23% за того самого значення α) – щодо міської влади. Різниця аналогічної частки стосовно міської влади є незначимою (при $\alpha = 0,05$) і в Україні загалом, і на Півдні України: 18% проти 15% та 16% проти 10%. Однак у двох випадках ця розбіжність часток (частки тих, хто отримав допомогу, серед тих, хто “заохочував”, і серед тих, хто “не заохочував”) виявилася, хоча й невеликою мірою, значимою: стосовно офіційних інстанцій для України загалом (за $\alpha = 0,01$) і для Півдня України (за $\alpha = 0,05$) (табл. 5).

Таблиця 5

Частка громадян, які отримали та не отримали допомоги в офіційних інстанціях, серед тих, хто “заохочував” і “не заохочував”, %

Допомогли?	“Заохочували”?			
	Україна загалом		Південь України	
	Ні	Так	Ні	Так
Ні	82	75	87	74
Так	18	25	13	26

Запам’ятаємо це відхилення. У подальшому цей виняток із правила може “пролити світло” на саме правило.

Повернімося, втім, до запропонованої історичної аналогії та спробуймо з’ясувати, наскільки правомірно використовувати її для пояснення ситуації, яка нібито суперечить здоровому глузду. Адже відомо, що “не підмастиш – не поїдеш”, а отже, коли “підмастиш, тоді й поїдеш”. У цьому, власне кажучи, і полягає сутність проблеми, позаяк в основі будь-якої проблеми міститься певна суперечність. Щоб знайти аргументи для пояснення суперечності між отриманими даними і здоровим глуздом, саме й довелося звернутися до історичної аналогії. Хоча аргументація, як відомо, ще не є доказом, вона все одно сприяє наближенню до істини й у деяких випадках допомагає визначити напрям пошуку.

Отже, що становила собою Англія в період правління Якова I, коли відбувалися колізії, які нас цікавлять?

Ф.Бекон був лорд-канцлером від 1618-го до 1621 року. Цьому періоду передували важливі події, які істотно змінили образ країни. Сходження 1603 року на королівський престол Якова I призвело до надзвичайного *ослаблення держави, соціально-політичної й економічної нестабільності, загострення культурно-релігійних суперечностей*. Яків I (як згодом і його син Карл I) постійно конфронтував із парламентом, котрий існував в Англії від XIII століття, і намагався його розпустити, втручався у конфесійні справи й лише поглиблював загострення взаємовідносин між протестантами й като-

ликами. Потрясіння, що змінили суспільство, були зумовлені не так зміною королівських династій (династія Стюартів, до яких належав Яків I, заступила місце династії Тюдорів, представницею якої була Єлизавета I, котра очолювала країну перед тим). Це потрясіння характеризувалося тим, що Яків I, не наділений достатньою політичною волею та вмінням, не зміг зберегти міцну і дієздатну державу, якою вона була за часів правління Єлизавети I. Єлизавета мудро поводитися, бо знаходила потрібні форми взаємовідносин із парламентом, спромоглася пом'якшити суперечності між католиками й протестантами, створивши англіканську церкву, яку вважають чимось середнім між ними і яка фактично стала державним відомством, очолюваним королем. Називаючи державу Єлизавети I “авторитарною” і навіть “поліційною”, зазвичай звертають увагу на те, що в період її правління був створений чималий державний апарат, який функціонував на *zasadaх жорсткого контролю і відповідальності*. Апарат цей дістався у “спадок” і Якову I. Але за нових політичних умов, як можна припустити, апарат цей втратив свої якості, необхідні для ефективного державного управління.

Звернення до цих історичних реалій нагадало про ту характеристику, що її дала французька дослідниця Марі Мендрас російській бюрократії пострадянського періоду, зазначивши, що “у слабкій державі існує міцна бюрократія” [2]. Через свою фактичну безконтрольність і безвідповідальність така бюрократія функціонує, *задовольняючи переважно власні інтереси*.

Насправді йдеться про дуже складну і мало досліджену соціологами проблему взаємин політичної еліти і бюрократії (істеблїшменту), політиків і чиновників. У Західній соціології напрям розв'язання цієї проблеми пов'язаний із критичним підходом до концепції “легітимного панування” Макса Вебера і сформульованих ним основних ознак “ідеальної” бюрократії. Зокрема, мова йде про те, що за певних умов можливий дефіцит таких ознак, як послідовне *служіння посадовому обов'язку, безособовість*, коли робота провадиться відповідно до правил, що виключають сваволю та фаворитизм, тощо. До того ж характер взаємин політиків і чиновників, а також оцінка ефективності бюрократії стають найбільш актуальними тоді, “коли порушується питання щодо визначення політичного курсу. У цей момент важливого значення набуває вплив на зміст політики самої адміністративної системи — її *структури інтересів і цінностей*” (курс. мій. — *І.П.*) [3, с. 167].

Повертаючись до запропонованої вище історичної аналогії, що стосується Англії, слід визнати також актуальність обговорення іншого аспекта, пов'язаного з веберівською спадщиною, який формулюється самим Вебером як “проблема Англії”. Цю тему докладно аналізує Н.Бусова у статті “Макс Вебер про роль права у становленні ринкового капіталізму” [4]. В основі проблеми лежить така суперечність: з одного боку, передбачається цілераціональна поведінка капіталістичного підприємця, якому властиві визначеність і передбачуваність результатів, ґрунтованих на “логічній формальній раціональності права”; з іншого боку, констатується, що в Англії — колиці капіталізму — внаслідок низки історичних причин таке право було відсутнє, що відрізняло Англію від інших європейських континентальних країн.

Як пише Н.Бусова, “суперечки з приводу інтерпретації веберівського розв’язання “проблеми Англії” породжені як неоднозначністю його оцінок, так і непевністю в застосуванні поняття раціональності” [4, с. 133]. Разом із тим у перебігу обговорення проблеми була висловлена думка стосовно необхідності деякого *мінімуму* передбачуваності права, наявності певних правил, які *встановлюються емпіричним шляхом* і забезпечують “гру за правилами”, а також функціонування так званого “прецедентного” суддівства тощо [4, с. 132–133]. Це, як можна припустити, істотним чином визначає “якість” бюрократії. Ідеал веберівської бюрократії є недосяжним, а рівень її ефективності та корумпованості залежать від конкретних політичних, соціокультурних, соціально-економічних і організаційно-технологічних умов. Понад те, бюрократія (яка покликана виконувати функції “штабу управління” для політиків) може перешкоджати здійсненню ефективної політики, породжуючи “дисфункціональні ефекти”. Характер адміністративної системи впливає не лише на результативність політики, а й на її зміст. Як бачимо, йдеться про складну взаємодію, що потребує вивчення, хоча розгляд багатьох питань, які стосуються сфери функціонування пострадянської політичної еліти й бюрократії, пов’язаний із “найгострішим браком *емпіричного матеріалу* і правдивої інформації” (курс. мій. — *І.П.*) [5, с. 36].

Утім, повернімося до наших емпіричних даних. Вони свідчать не так про неефективність “заохочення”, як про *неефективність функціонування чиновницького апарату взагалі*. Справді, понад половину тих, хто звертався до офіційних інстанцій, допомоги не отримали — і це загальна картина, що характеризує ситуацію по країні в цілому, а не в окремому місті (табл. 6).

Таблиця 6

**Ефективність звернень до офіційних організацій,
зокрема до міської влади, %**

Зверталися:	Допомогли?							
	Одеса, 2003 рік		Великі міста України, 2002 рік		Україна загалом, 2002 рік		Південь України, 2002 рік	
	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так
до офіційних організацій	55	49	53	47	54	46	58	42
до міської влади	60	40	55	45	56	44	65	35

Подібність цифр не просто вражає. Вона засвідчує, що річ не в *особистих якостях* чиновників, а в характері самих структур, у нездатності держави створити такі умови, за яких люди, у котрих виникають проблеми, що належать до сфери компетенції влади, могли б отримати від неї необхідну допомогу. Неефективність діяльності владних структур, як можна припустити, *має системний характер*, і “заохочення” офіційних осіб — це спроба подолати цю *ваду усталеної офіційної структури*.

У такій ситуації суттєву роль починають відігравати механізми *неофіційних (неформальних)* відносин. Про роль останніх у пострадянських і зокрема в українському суспільстві писали неодноразово, в тому числі про те, що за умов фактичної відсутності соціальних інститутів, які б захищали права індивідів, відбувається постійне розширення неформального сектору, створення гнучких структур, що функціонують на засадах “деформалізації” правил [6; 7]. Неформальні правила, ґрунтовані на особистому контакті, можуть компенсувати неповноцінність формальної раціональності й підвищити ефективність функціонування різноманітних сфер суспільства.

Ця особливість “деформалізації” позначилася також на ефективності “заохочення”, про що свідчать “винятки”, про які йшлося вище. Нагадаю, що, за нашими даними, різниця часток тих, хто отримав допомогу, в загалі тих, хто “заохочував”, і з-поміж тих, хто “не заохочував”, лише у двох випадках виявилася (хоча й невеликою мірою) значимою: стосовно офіційних інстанцій по Україні загалом і на Півдні України, що ілюструє таблиця 5. Можна припустити, що це зумовлено наявністю у складі даних підмасивів населення, яке мешкає в сільській місцевості, де особливу роль відіграють неформальні відносини, особисті контакти. Можливо, що “заохочення” тут “спрацьовує” внаслідок рудиментів патріархальних відносин. Тут “взяти” і не “зробити” складніше. Певною мірою це припущення дістало підтвердження, коли ми порівнювали ситуацію у великих містах, в Україні загалом і в селах України (саме в такій послідовності певною мірою збільшувався рівень залежності результату від “стимулювання”) (табл. 7).

Таблиця 7

Залежність ефективності звернень до офіційних організацій від “стимулювання” осіб, від яких залежить розв’язання проблем, %

Допомогли?	Заохочували посадовців?					
	Великі міста України		Україна загалом		Села України	
	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так
Ні	82	77	82	75	87	78
Так	18	23	18	25	13	22

Різниця часток тих, хто отримав і не отримав допомоги, у великих містах України незначима (за $\alpha = 0,05$), для України в цілому значима (за $\alpha = 0,01$, а для сіл України значима за $\alpha = 0,02$, хоча і там, і там зв’язок вельми слабкий. Але в усіх випадках ідентичними є й ефективність заохочення (зверталися — допомогли), і частка тих, хто “заохочував”, серед загалу тих, хто звертався: всюди понад половину громадян допомоги не отримують (54% — 58%), і приблизно третина тих, хто звертається, “заохочують” посадових осіб (від 28% до 30%).

Далі розглянемо на прикладі моніторингових опитувань в Одесі, з яких переважно проблем і до яких інстанцій зверталися громадяни.

За даними міських моніторинрів (2003, 2004, 2006) серед проблем, з якими громадяни зверталися до всіх (не лише “офіційних”) організацій¹, на першому місці були проблеми житлово-комунального обслуговування. Кількість звернень з цих питань була дещо більшою, ніж з приводу решти проблем загалом (працевлаштування, соціального захисту, сваволі чиновників, трудових конфліктів і конфліктів із сусідами). Найбільша (порівняно з іншими організаціями) кількість звернень на всіх масивах припадала на ДЕЗи. При цьому 2004 року громадяни адресували свої запити ДЕЗам удвічі частіше, ніж у попередньому (32% і 16% відповідно).

Сфера компетенції ДЕЗів у той період була найбільш проблемною для населення, бо Одеса вже тоді стала полігоном для випробування всіляких “житлово-комунальних” реформаторських зусиль: ЖЕКи перетворювали на МЕПи, потім ті й інші скасовували та створили ДЕЗи. Останні теж було скасовано, а потім відновлено. Змінювалися міські чиновники, які безпосередньо відповідали за цю “ділянку роботи”. У перебігу опитування у 2004 році ми підрахували: за два роки, що минули, вже п’ятий “реформатор” роз’яснював, закликав і обіцяв! Соціологи теж включилися в цю боротьбу за житлово-комунальний комфорт: проводили опитування, організовували круглий стіл, формулювали свої рекомендації, виступали з газетними публікаціями. Але нас, як завжди, чиновники не чули, а точніше, не слухали. Зараз, коли триває чергова реформа ЖКГ, про минулий досвід і не згадують!

На другому місці за частотою звернень в одеситів, як правило, міліція і керівництво підприємства, установи, фірми, де респондент працює (і там, і там максимальна кількість звернень не перевищує 11%). На третьому місці за кількістю звернень — прокуратура, суд, адвокатури (не більш як 8%). Опитування показали також, що з метою розв’язання особистих проблем одесити *рідко звертаються до громадських організацій і до політичних партій, а також до ЗМІ і профспілок* (1–3% опитаних). Вочевидь популярність цих адресатів вельми незначна, про що свідчать і загальноукраїнські дані [8, с. 43]. Наприклад, для розв’язання особистих проблем до керівництва підприємств (установ, фірм) звертаються значно частіше, ніж до профспілок. (Непопулярність громадських організацій, яких у нас сила-силенна, — от ще одна проблема, яка потребує соціологічного дослідження.)

Аналіз соціально-демографічних характеристик осіб, які зверталися для розв’язання особистих проблем до різноманітних офіційних інстанцій, суперечив поширеній думці, що “скаржники” — це здебільшого пенсіонери. Виявилось, що “ходять по інстанціях”, принаймні не меншою мірою, ніж інші, люди працездатного віку. Середній вік тих, хто звертається до офіційних організацій, — 45 років. Відмінність між частками тих, хто звертався, і тих, хто не звертався, у вікових групах 30–49 років та 50 років і більше, не-

¹ На підставі відповідей на запитання: “Якщо зверталися до вищевказаних організацій, то з яких проблем?”. Крім офіційних організацій, які у тексті найчастіше називають “офіційними інстанціями” і які включають “міську владу”, перелік організацій містив ще й такі змінні, як “громадські організації та політичні партії”, “ЗМІ (газети, радіо, ТБ)”, “профспілки”, “керівництво підприємств, установи, фірми, в яких працюєте”, “інші організації та установи”.

значима. Понад те, у 2004 році частка першої групи серед тих, хто “звертався”, перевищила (хоча й неістотно) частку другої (43% проти 36%).

Немає скільки-небудь явних відмінностей у рівні освіти тих, хто звертався по допомогу до різних офіційних організацій, і тих, хто не звертався. Як нема і видимої різниці у частоті контактів з офіційними інстанціями чоловіків і жінок. Що стосується матеріальної забезпеченості тих, хто звертався, і тих, хто не звертався, то лише в одному випадку (за моніторингом 2003 року) відмінності за цим показником виявилися значимими, хоча і несуттєво (коефіцієнт $\eta = 0,15$). Але все одно тих, кому “не вистачає на найнеобхідніші продукти харчування”, серед людей, які зверталися, було на 16% більше, ніж тих, у кого “придбання товарів тривалого користування не викликає труднощів”. Проте вже у 2004 році ці відмінності, як і відмінності у рівні доходів сімей осіб, що зверталися і не зверталися до офіційних інстанцій, в Одесі виявилися незначимими. Незначимим була також відмінність у матеріальному становищі між цими категоріями і в Україні загалом (за даними моніторингу 2002 року) (табл. 8).

Таблиця 8

Матеріальне становище осіб, які зверталися і не зверталися до офіційних організацій для розв’язання особистих проблем (загалом по Україні), %

Показники матеріального становища	Чи зверталися до офіційних організацій?	
	Ні	Так
Часто не мали грошей та їжі — іноді злидарюють	3	3
Не вистачає продуктів харчування — іноді голодують	9	11
Вистачає лише на продукти харчування	49	51
Вистачає загалом на прожиток	25	22
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	12	11
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2	2
Живемо у повному статку	< 1	< 1
Загалом	100	100

Що стосується “зсуву” до середніх позицій шкали¹ питомої ваги тих, хто звертається, то він зумовлений розподілом у масиві груп, які по-різному оцінюють свою матеріальну забезпеченість. Аналогічний розподіл характерний також для України загалом, про що свідчать дані всеукраїнського моніторингу [9, с. 44].

Характеристики тих, хто звертається до офіційних інстанцій, засвідчують, що “особисті проблеми” є проблемами соціальними, такими, що заторкують інтереси найрізноманітніших груп населення.

¹ Слід зазначити, що в наших опитуваннях з метою оцінювання рівня матеріальної забезпеченості ми застосовували іншу, доволі відому шкалу: “Не вистачає на найнеобхідніші продукти харчування”, “На їжу грошей в основному вистачає, але придбання одягу або взуття становить для Вас серйозні труднощі” тощо.

Неефективність розв'язання їх переконує в недієздатності держави, у відсутності надійної соціальної політики, яка не зводиться до так званого “соціального захисту”, що його розуміють як захист “сиріт та злидарів” і перетворюють на загальник у політичній демагогії. *Держава наша за надмірно роздутого чиновницького апарату не здатна забезпечити розв'язання загальних проблем життєдіяльності основної маси населення.*

Дозволю собі певне відхилення від стилю викладу і пошлюся на приклади, що свідчать про бездіяльність і безвідповідальність влади стосовно населення, або, як у нас кажуть, “територіальної громади”, нездатності влади розв'язувати елементарні проблеми, на які ми наражаємося в повсякденному житті. Не лише у святкові дні, а й у будні (а точніше, ночі) Одесу колотить від вибухів петард і гучних феєрверків. При цьому буцімто чинною є постанова, що категорично забороняє робити це поблизу житлових будинків (та й здіймати галас після 22 годин заборонено), інакше порушникам загрожує штраф, якщо не помиляюся, у розмірі 225 грн. Цікаво, чи поповнилася державна скарбниця і наскільки за рахунок порушників цієї постанови? Адже цей “розважальний терор”, що нагадує людям похилого віку про важкі воєнні часи, і далі переслідує нас і о першій, і о другій ночі! До речі, це не просто атрибут невпинного свята. У курортній зоні Одеси існує низка ресторанів, у яких періодично влаштовують нічну пальбу з гармат і пишні шоу з нагоди святкування дня народження чергового “генія бізнесу” із тугим гаманцем. Хто на це реагує? Пригадаймо постанову про безкоштовний вхід на одеські пляжі (оплата передбачається лише за надання послуг). Пройдіть улітку вздовж одеських пляжів, і Ви на власні очі переконаєтеся, як вона виконується. Таких прикладів кожен із нас може навести безліч!

Утім, не лише наявність “добрих” законів і рішень характеризує дієздатність держави. Остання визначається тим, якою є система контролю й відповідальності за їх виконання, як ці закони і рішення реалізуються, як позначається це на житті мільйонів наших громадян. От вона — демократія! А для цього потрібні і *політична воля, і орієнтація політичної еліти на розв'язання загальних, державних проблем.* Брак того й того визначає і поведінку чиновницького апарату (так званого “істеблішменту”), що перебуває в тісному зв'язку з політиками. Слід мати на увазі також, що неефективність діяльності цих суб'єктів має в певному сенсі умовний характер, оскільки представники всіх гілок і рівнів влади доволі ефективно розв'язують *власні проблеми, прямо чи опосередковано пов'язані з особистим збагаченням.*

Населення це розуміє, чим і зумовлюється нелегітимність нашої влади, що виявляється практично в усіх соціологічних опитуваннях. Недовіра спонукає до стимулювання посадовців у тих випадках, коли виникає необхідність звертатися до них. *Вимушеність заохочення* — це те, на що найчастіше посилаються ті, хто звертається і хто “заохочує”, коли їм пропонують оцінити свій вчинок: серед останніх їхня група була модальною і 2003-го, і 2006 року.

Треба зважати й на те, що про практику заохочення громадяни знають не тільки зі свого досвіду, а й із досвіду друзів і знайомих: про це нам щоразу говорили понад половину опитаних (ім відомі або “багато випадків” заохочення знайомими посадових осіб, або “кілька”, або принаймні “1–2 випадки”).

Ясна річ, саме сукупний суспільний досвід визначає ставлення населення до влади, його довіру до тих чи тих владних структур. Повідомляючи ці дані на оперативній нараді міськвиконкому, я сказала: “Пам’ятайте, ваші співвітчизники все про вас знають. Ви ніби на подіумі, вас видно звідусіль”. І навела приклад: “Ніколи не була в гостях у мера, але знаю, з яких рослин у нього живопліт і як він його стриже”. Мер, який проводив нараду (тоді це був Руслан Боделан), підтвердив мою характеристику огорожі його садиби. Це справило неабияке враження (як про це казав мені пізніше міський прокурор, коли аналогічне повідомлення за результатами дослідження нам запропонували зробити в міській прокуратурі).

Цікавими є й інші виявлені в перебігу опитувань факти. Приміром, серед тих, хто не звертався до офіційних інстанцій, третина людей *не робили цього, бо “не вірили, що буде результат”*. Вимушеність презентів і невіра в те, що без них проблему будуть розв’язувати, — лейтмотив переважної більшості відповідей на відкрите запитання стосовно оцінювання хабарів офіційним особам, від яких залежало розв’язання особистих проблем. Однак на це запитання відповідали і ті, хто сам заохочував чиновників, і ті, хто цього не робив. І в основі усіх відповідей — недовіра до влади. З одного боку: “Інакше не виходить”, “Наша економіка працює саме так”, “Не даси, не поїдеш”, з іншого: “Я давно усвідомила, що це марно”, “У мене на це немає грошей”, “Крім нас самих ніхто нам не допоможе”, “Бюрократія, корупція”, “Нерви і биття в глуху стіну”, “Немає результату”, “Ніхто ніде не допомагає” і, нарешті, формулювання: “Примушували”¹. Була і така відповідь: “Не доводилося давати, але якби треба було, мабуть, дав би”.

Про такі настрої, які засвідчують, що хабарництво є важливим чинником, котрий підживлює недовіру населення до нашої влади, говорять також інші дані. Так, Н.Ходорівська, яка досліджує адаптивні ресурси людини, посилаючись на загальноукраїнські моніторингові дані, зазначає: “Посадовці... постають радше як хабарники, котрі бояться начальства, ніж професійно відповідальні, з відчуттям обов’язку фахівці” [11, с. 156]. Таке розуміння мотивів поведінки представників влади зумовлює, як можна припустити, й оцінку “заохочувальних” вчинків із позицій самого населення.

Інтерес становить динаміка цих оцінок. У 2006 році порівняно із 2003-м удвічі побільшало тих, хто “змушений був так чинити”, і майже втричі — тих, хто відповів: “Нічого поганого в цьому не бачу” (табл. 9). Показово й те, що більш ніж удвічі скоротилася кількість тих, хто або вагався із відповіддю на це запитання, або не вважав за потрібне на нього відповідати. І це після майже дворічної й дуже надокучливої риторики боротьби за “чисті руки”!

Є підстави вважати, що дані емпіричних досліджень свідчать про активний процес *інституціоналізації й легітимації* тіні. Процес цей, як вважає О.Яницький, “є водночас процесом деінституціоналізації держави. Справді, спершу чиновники створюють дефіцит легальних можливостей (бюрокра-

¹ Згідно з даними російських соціологів (Фонд громадської думки — ФГД), близько третини опитаного населення і 2002-го, і 2006-го опинилися в ситуації, коли посадовці просили або вочевидь очікували від них неофіційної плати або послуг за свою роботу [10, с. 100].

тична тяганина, так зване дозвільне право), а потім ці самі законні права продають за хабарі” [12, с. 151].

Таблиця 9

**Розподіл відповідей мешканців Одеси на запитання:
“Якщо Вам доводилося впродовж останніх 12 місяців давати гроші,
подарунки, робити послуги посадовцям, від яких залежало розв’язання
нагальних питань Вашого життя, то як Ви оцінюєте свій вчинок?”¹, %**

Варіанти відповіді	Населення	
	Жовтень 2003	Лютий 2006
Нічого поганого в цьому не бачу	8	21
Негативно, але змушений(-а) був(-ла) так вчинити	24	48
Вам неприємно, але всі так роблять	14	19
Інше	7	12
Вагалися з відповіддю/Не відповіли на запитання	47	20

Слід мати на увазі, що наведені тут дані та міркування не характеризують проблеми хабарництва в повному її обсязі. По-перше, оскільки масові опитування практично не охоплюють або охоплюють незначною мірою основних хабародавців, які вирішують *ділові* проблеми і вдаються, як *правило*, до “заохочення” осіб із керівними повноваженнями. У цьому зв’язку інтерес становлять дані російського ФГД, на який я вже раніше посилалася (прим. 5). Виявилось, що чим “ресурснішим” є учасник опитування, тим вище для нього можливість потрапити в ситуацію, коли змушують дати хабаря [10, с. 100]. По-друге, наведений список організацій певним чином орієнтував респондентів: переважно на хабарі представникам влади. Мабуть, саме тому в графі “Інші організації, установи” “відзначалися”, як правило, 1–2%. Уточнення щодо того, до яких саме “інших” інстанцій зверталися люди, були такі: ВВІР, Бюро з працевлаштування, Міськенергозбут, Соцзабез. У цьому переліку не було медичних та освітніх закладів, хоча, як відомо, проблема хабарництва в масовому масштабі “не оминає їх”.

Взагалі хабарі, якщо скористатися висловом відомого персонажа з кінофільму “Біле сонце пустелі”, — “справа тонка”. З огляду на повсюдне поширення їх практично в усіх сферах нашого життя, слід визнати, що інколи їх важко відрізнити від так званих реципрокних відносин (відносин дарування), глибокий аналіз яких здійснює С.Барсукова, посилаючись при цьому на дослідження іноземних авторів, а також на вивчення функціонування російських домогосподарств. У своїй цікавій і змістовній праці вона характеризує сутність, функції й специфіку “реципрокної взаємодії” і відмінність

¹ Зазначу, що у 2003 році ми запитували про “заохочення” офіційних осіб, а 2006 року — посадовців. Утім, це навряд чи вплинуло на результати, адже в повсякденній свідомості ці поняття практично не відрізняються.

її від “патрон-клієнтських” взаємин [13, с. 330–378]. “Зісковзування” до реципрокності виявили й ми (навіть попри те, що була орієнтація на взаємодію переважно із владними організаціями). Так, серед відповідей на відкрите запитання стосовно мотивації “заохочення” траплялися, наприклад, і такі: “Якщо на знак подяки після прийнятого рішення — маленький подарунок: цукерки або шампанське, то навіть приємно порадувати людину. Це — не здирництво”, “Хочеться віддячити” тощо.

Аналізуючи масштаби та характер функціонування хабарництва, необхідно зважати на існування так званої “подвійної інституціоналізації”, сутність якої характеризують Є. Головаха і Н. Паніна у статті “Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві” [14]. Ідеться, зокрема, про те, що в рамках і на базі державних установ, що належать до різноманітних сфер, надаються приватні послуги. Автори вважають, що поширення такої практики в освітніх і медичних закладах зумовлене зниженням якості безкоштовного обслуговування, тож сплативши послуги, люди намагаються її (якість) підвищити. Проте існує сила-силенна інших чинників, які зумовлюють легітимацію такої (нелегальної) практики, з одного боку, і нелегітимність легального приватного обслуговування — з іншого. Наприклад, керівництво держустанов (і навіть промислових підприємств) може закривати очі на приватну практику на базі ввіреної йому установи (іноді навіть у робочий час) деяких потрібних, але низькооплачуваних працівників, щоб утримати їх. Хоча, певна річ, існують й інші мотиви для такого “потурання”. Механізмів, що зумовлюють амбівалентність наших інститутів, безліч. І це *один із багатьох чинників*, які впливають на те, що рівень розкриття хабарництва і здирництва є найнижчим серед інших карних діянь.

Коли І. Рущенко наводить дані щодо віктимізації населення й латентної злочинності та показує, що хабарництво і здирництво мають практично найвищий коефіцієнт латентності, він зазначає, що “наші кримінологи — юристи вкрай слабко використовують широкі можливості емпіричної соціології” [15, с. 12]. Проте з приводу можливостей соціології у вивченні корупції взагалі й хабарництва зокрема існують різні точки зору. Так, російський соціолог Г. Сатаров, посилаючись на песимістичний висновок стосовно цього одного із західних “класиків корупції”, вважає, що нічого проблематичного у вивченні корупції соціологічними методами немає. “Питання зводиться не до можливості чи неможливості вивчення корупції інструментами соціології, — пише він, — а до неминучості такого вивчення. Нарікати можна лише на те, що ми, як і зазвичай, запізнюємося” [16, с. 25]. При цьому він посилається на досвід великої серії досліджень побутової й ділової корупції, що їх проводили у Фонді “ІНДЕМ”.

Розмірковуючи над тим, чому ми “запізнюємося”, я пригадала такий епізод. На нараді у мерії, де ми доповідали про результати моніторингового опитування, лише мені (я повідомляла результати стосовно блоку “Взаємодія громадян і влади”) не поставили жодного запитання. Коли ми виходили, запитала в однієї чиновниці: “Чому мені не ставили запитань?”. Вона відповіла: “Що ви! Всі принишкли, боялися, що Ви почнете називати прізвища”. Як бачимо, чиновництво не дуже відрізняє “дослідження” від “роз-

слідування”. Можливо, у цьому і є резон. І, мабуть, тому наші дослідження практично не фінансуються? Хто ж зацікавлений у тому, щоб писати на себе донос?

А як усе ж таки бути з “універсальним законом бюрократії”? Існує він чи ні? Я схилиюся до позитивної відповіді на це запитання і розумію цей закон як деякий *алгоритм поведінки бюрократії, що утверджується тоді, коли є поєднання, певна констеляція конкретних чинників*: слабка держава, сильна бюрократія, становлення капіталізму на ранній стадії. Результат такого сполучення — корумпованість бюрократії, її недієздатність, незорієнтованість на розв’язання *державних завдань*. Саме в період становлення капіталізму жага збагачення виявляється найпотужнішим чинником, що стимулює використання для цього всіх наявних засобів і, зокрема, тих, що надає посадовий статус. Тому особливого значення набуває *державний чинник*, котрий визначає ті обмеження і рамки, які впливають на характер функціонування “штабу управління”, що, своєю чергою, позначається й на образі того капіталізму, що утверджується. Універсальний закон бюрократії, отже, можна сформулювати так: **становлення капіталізму за слабкої держави і міцного адміністративного апарату неминуче призводить до недієздатності й корумпованості бюрократії.**

Приклад Англії у цьому разі не поодинокий. Найвидатніший історик сучасності Фернан Бродель, який вивчав процеси становлення капіталізму в найрізноманітніших країнах, неабияку увагу приділяв ролі держави в цих процесах. Інтерес становить, зокрема, характеристика ситуації, що склалася у Франції у другій половині XVII століття за часів правління Людовіка XIV — у період, що ознаменувався низкою державних перемог і досягнень. Людовік XIV був саме тим королем, якому приписують крилату фразу: “Держава — це я”. З метою зміцнення державного апарату Людовік узаконив практику продажу посад представникам щойно народженої буржуазії. Але навіть ця практика не спричинилася ані до корупції, ані до катастрофічного ослаблення державного апарату, позаяк “такий монарх, як Людовік XIV, продаючи посади, вилучав частину надбання буржуазії, то був свого роду ефективний податок; з іншого боку, він захищав нижчі класи проти можливого хабарництва. Посадовців доволі міцно тримали в руках. Проте після авторитарного правління Людовіка XIV справи дуже швидко починають погіршуватися” [17, с. 560]. Ф.Бродель показує також, що в період правління Людовіка XIV чиновницькі посади для молодшої буржуазії не були засобом наживи, а були тим, чим був двір для французького дворянства: способом задоволення самолюбства і показником життєвого успіху.

Наведені історичні приклади жодною мірою не слід розуміти так, що сильна держава — це неодмінно авторитаризм, автократія “всемогутнього” монарха, хоч би в якому обличчі він виступав. Держава може бути сильною незалежно від форми правління й державного устрою. Понад те, сила чи слабкість держави не визначається однозначно її соціальною сутністю, що характеризує зміст державного інтересу. Діяльність держави, котра декларує себе як соціальна, має спрямовуватися на захист і забезпечення прав та інтересів усіх громадян, незалежно від їхньої соціальної належності. Її сила

визначається наявністю законодавчої бази, що створюється за певними правилами та з урахуванням державного інтересу, що розуміється відповідним чином, надійними механізмами контролю, спрямованого на обов'язкове виконання ухвалених законів і норм, і такого, що забезпечує *систему відповідальності за їх реалізацію*. Дефіцит (якщо не сказати більше) усього цього саме й характерний для сучасної української держави, і це формує образ і зумовлює способи функціонування нашої бюрократії.

Дослідники, котрі вивчають діяльність сучасної української бюрократії, звертають увагу на те, що її безвідповідальність і корупція суттєвим чином зумовлені нездатністю політичної еліти управляти бюрократією. “Чиновники “приватизують” зони своєї компетенції, вправно виводячи їх із-під впливу нормативних актів і законів, контролю і прямих вказівок еліти, використовуючи при цьому плутанину із законодавством і тенденції до децентралізації влади та управління” [5, с. 33–34]. Слід наголосити, втім, що *чиновникам це вдається власне тому, що політики переймаються тим самим — збагаченням*. До того ж, займаючись цим, і ті, і ті перебувають у спільній зв'язці. “Влада як самостійна цінність втратила будь-яке значення, перетворившись суто на засіб збагачення” [5, с. 41].

Характеризуючи універсальний закон бюрократії, необхідно враховувати, що всі суспільні закони, які діють за різних конкретно-історичних умов, обов'язково мають свої специфічні форми вияву. Специфіка вияву універсального закону бюрократії за наших умов визначена багатьма чинниками, і зокрема тим, що становлення капіталізму збіглося у нас із процесом становлення української державності. Але, гадаю, найвагомішим чинником є такий: *спокуса збагачення*, що діє повсюдно в період раннього капіталізму, за пострадянських умов, *де є чимало “нічийної” власності, що залишилася від минулого, стає всепоглинаючою*. За цих умов і сама політика стає тінювою, зрощуючись із тінювим бізнесом [18]. Ця всепоглинаюча спокуса паралізує суспільно корисну діяльність і політиків, і чиновників, спонукаючи “сильних світу цього” занурюватися у вир збагачення із нечуваним азартом і жадібністю. Суспільно корисну діяльність підміняють нескінченними прес-конференціями, заявами і деклараціями, постійним маячінням на телеекранах, покликаними камуфлювати сутність того, що відбувається. За наших умов цей параліч підживлюється також нестабільністю політичної ситуації, постійним “перетягуванням канатів” представниками різних гілок влади, відсутністю професіоналізму чиновників, який *за даних обставин є зайвим*. І тому щоразу, коли в процесі дослідження заглиблюєшся у різноманітні царини життя нашого суспільства, постійно наражаєшся на недієздатність, користоловство, а найчастіше — просто на недомумство наших чиновників, дуже далеких від Веберівської “ідеальної” бюрократії.

Наостанок пошлюся на те, як коментує В.Віндельбанд у своїй “Історії філософії” поведінку Бекона на процесі. На думку Віндельбанда, Бекон “беззаперечно підкорився вчиненому над ним слідству і покаранню, аби звинувачення і покарання не заторкнули ще вищої особи” [1, с. 8]. До речі, король Яків I скасував покарання, яке очікувало Бекона.

Література

1. *Виндельбанд В.* История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками. — СПб., 1908. — Т. 1.
2. *Мендрас М.* Слабое государство и сильная администрация: к оценке российской бюрократии // Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации. — М., 2003. — С. 47–50.
3. *Битэм Д.* Бюрократия // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 165–185.
4. *Бусова Н.* Макс Вебер і становлення ринкового капіталізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С. 119–135.
5. *Мясников О.Г., Макушин Т.А.* Правящая элита в контексте общественного развития // Константы. Альманах социальных исследований. — 1998. — № 2 (9). — С. 33–44.
6. *Іващенко О.* Робота і практика в суспільстві, що трансформується, у пошуках нових стандартів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 60–70.
7. *Іващенко О.* Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні засади дослідницьких можливостей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 60–70.
8. Українське суспільство 1992–2002. Соціологічний моніторинг. — К., 2003.
9. Українське суспільство 1994–2004. Соціологічний моніторинг. — К., 2004.
10. Коррупция и коррупционеры // Социальная реальность. — 2006. — № 10. — С. 100.
11. *Ходорівська Н.* Ситуаційні негативи повсякденності та адаптаційні ресурси людини // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 140–157.
12. *Яницкий О.Н.* Теневые отношения в современной России // Социологические исследования. — 2001. — № 5. — С. 148–153.
13. *Барсукова С.Ю.* Неформальная экономика. Экономико-социологический анализ. — М., 2004.
14. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4 — С. 5–22.
15. *Сатаров Г.* Измерение бытовой коррупции в массовых социологических опросах // Вестник общественного мнения: Диалог. Анализ. Дискуссии. — 2006. — № 3 (83). — С. 25–32.
16. *Руценко І.* Діалог соціолога та юриста про латентну злочинність, і не тільки про це... // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 2 — С. 8–16.
17. *Бродель Ф.* Игры обмена // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. — М., 1988. — Т. 2.
18. *Барсукова С.Ю.* Сращивание теневой экономики и теневой политики // Мир России. — 2006. — № 3. — С. 158–178.